कीर्तननृत्यम् वैष्णवीयप्रीतलाभस्यैका दिक्

अंमल कुमार कर

सारः

नृत्यस्य सर्जकः स्वयं महादेवः। स एव परमात्मनः शक्तिस्वरूपः। तस्य गुणकीर्तनाय नृत्यं विहाय न किञ्चित् उपायान्तरं विद्यते। भरतस्य नाट्यशास्त्रे महादेवस्य ताण्डवनृत्यं पार्वत्या लास्यनृत्यं च विशेषेण समुल्लिखितमस्ति। विविधेषु काव्येषु हरपार्वतीनृत्यं वेहुलानृत्यं मेनकोर्वशीवासवदत्तादीनां नृत्यं च दृष्टान्ततया उपनिबद्धानि। जन्मनः परमेव मातृमुखात् वङ्गभाषायां श्रुतेन "खोका घुमालो पाड़ा जुड़ालो वर्गी एलो देशे" इत्यादिनृत्येन वङ्गीयानां जीवनारम्भः, क्रमेण वर्धमानानां प्रत्येकं मनुजानां दुःखविमोकोऽपि नृत्येन सम्भवतीति वैष्णवानामपि मतम्। तेषां नृत्यमिदं गौडीयम्। गौडीयनृत्येषु अन्यतमं हि कीर्तननृत्यम्। चैतन्यमहाप्रभुणा प्रवर्तितोऽयं गौडीयवैष्णवधर्मः। वैष्णववादिषु रूपसनातनजीवरघुनाथभट्टरघुनाथदासगोपालभट्टाः षट् गोस्वामिनः स्वग्रन्थेषु प्रीतिलाभोपायत्वेन कीर्तनपद्धतिं समुल्लिखितवन्तः। तेषां मते, बाहुद्वयमुत्तोल्य पादयोः ईषद्विक्षेपेण गात्रविक्षेपेण च भगवन्नामकीर्तनं क्रियते चेत् मुक्तिः अर्थात् प्रीतिलाभः कर्तुं शक्यते। नृत्येऽस्मिन् किमपि काठिन्यं नास्ति। केवलमानन्दो हृदयानन्दश्च वर्तेते।

कूटशब्दाः– नृत्यम्, गौडीयनृत्यम्, कीर्तननृत्यम्, धर्मः, प्रीतिलाभः।

मूलम्

नृत्यशब्दस्य श्रवणादेव प्रथममावेगः समुत्पद्यते, मनसि आनन्दशिहरणं जागरितं भवति। नृत्येन अप्रकाश्यं किमपि वस्त्वेव नास्ति जगति। नृत्येन सर्वस्यापि अभिव्यक्तिः शक्या। यतो हि नृत्यं नाम न केवलं गात्रविक्षेपः। नृत्यरहितानां जनानां जीवनं नीरसम्। ते जीवन्तोऽपि मृता इव सन्ति। यत्र रससमारोहः भावव्यञ्जनादिसहकारेण अङ्गभङ्गिमासमन्वयश्च भवतः

तदेव नृत्यमित्युच्यते। कदाचिच्चताललयसंयोगेन अङ्गसञ्चालनं गात्रविक्षेपो वा, तेन सह च गीतवाद्यादीनां छन्दः। तस्मात् गीतवाद्यादीनां सुमधुरच्छन्दसा आन्दोलितो देहः, कदाचित् पादभङ्गिः, कदाचित् हस्तमुद्रा, नयनयोः भावाभिव्यक्तिरेव नृत्यम्। उक्तं च –

"रसभावव्यञ्जनादियुक्तं नृत्यमितीर्यते"

यद्यपि आलङ्कारिको धनञ्जयः नृत्यं नृत्तमिति उभयं भिन्नमिति उक्तवान् तथापि दर्शनदृष्ट्या तु एकमेव। तस्य मते नृत्तं ताललयाश्रितम्, अन्यच्च नृत्यं भावाश्रितम् –

"नृत्तं ताललयाश्रयम्, अन्यद्भावाश्रयं नृत्यम्"

नृत्यस्य बहुषु भेदेषु प्रसिद्धेष्वपि सामान्यतया भेदत्रयं परिलक्ष्यते – शास्त्रीयनृत्यं लोकनृत्यं सृजनशीलनृत्यं च। एतेषु प्रथमं शास्त्रीयनृत्यमिति पदं विभज्यते चेत् शास्त्रीयं नृत्यम् इति अर्थद्वयं स्पष्टतया प्राप्यते। अत्र शास्त्रीयं नाम शास्त्रादागतम् इति। कठिननियमाबद्धं व्याकरणसमृद्धं शुद्धम् अर्थात् कदाचित् एककं कदाचिद्वा दलरूपेण प्रथायुक्तं परिशीलितं नृत्यं यत्र करणाङ्गहारचारीभ्रमरीमुद्रादिसहकारेण नृत्यं भवति तत् शास्त्रीयनृत्यम्। यथा कत्थकभरतनाट्यकथाकलिमणिपुरीकुचिपुड़ीमोहिन्याट्टमौडिशिसत्रियादीनि। लोकनृत्ये लोकशब्दस्य प्रयोगादेव अवगम्यते यत् अस्य लक्षणं किं भवितुमर्हति। सामान्यतया लौकिकजीवनस्य स्वतःस्फूर्तानन्दमुखरताया अभिव्यक्तिः येन सुसंहतेन सामाजिकेन नृत्येन जायते तत् लोकनृत्यमित्युच्यते। अस्मिन् नृत्ये नियमाः न वर्तन्ते तथा शिक्षापटुत्वं न तिष्ठति। दलरूपेण नृत्यमिदं क्रियते केवलम्। सृजनशीलनृत्यं तु चलमानमानवजीवनं समाश्रित्य छन्दोभावभङ्गिमाभिः रङ्गमञ्चे परिवेशनम्। वर्तमानकाले आधुनिकनृत्यमेव सृजनशीलनृत्यमिति चिन्तयितुं शक्यते।

गौडीयनृत्यम्

शास्त्रीयनृत्येषु प्राचीनवङ्गप्रदेशस्य गौडीयनृत्यमन्यतमम्। प्रख्यातः भारततत्त्वविद् व्रतीन्द्रनाथमुखार्जिमहाभागः चतुर्नवत्युत्तरोनविंशतितमे ईशवीयाब्दे सेप्टेम्बरमासस्य दशमे दिनाङ्के गौडीयनृत्यशब्दस्य प्रथमतो व्यवहारमकरोत्। नवद्वीपस्य पूर्वतनं नाम आसीत् गौड

इति। विशेषेण अलङ्कारशास्त्रे गौडीयरीतेः समुल्लेखः प्राप्यते। चैतन्यमहाप्रभुणा प्रवर्तितो वैष्णवधर्मः गौडीयवैष्णवधर्मः यः सम्पूर्णे विश्वे समाद्रियते। तद्विहाय मार्गसङ्गीतस्य सप्तगीतिषु मध्ये गौडी एकविधा रीतिः। नवरससमन्विते अभिनये ये रागाः व्यवह्रियन्ते तेषु विविधगौडानां समुल्लेखः प्राप्यते। संगीतरत्नाकरे संगीतस्वरूपमाश्रित्य भारतभूमेः ये पञ्च विभागाः कृतास्तेषु गौडः अन्यतमः। भरतमुनिप्रणीते नाट्यशास्त्रे गौडवङ्गस्य नर्तकनर्तकीनां तासां वेशभूषादीनां चोल्लेखः प्राप्यते। महेश्वरमहापात्रविरचितायाम् अभिनयचन्द्रिकायां येषां सप्तविधानां नृत्यानामुल्लेखः प्राप्यते तेषु गौडवासीयं नृत्यं तथा गौडीयं नृत्यम् अन्यतमम्। गौडीयनृत्यं मूलतः कीर्तननृत्यरूपेणैव अवगम्यते। कृधातोः कीर्तनशब्दो निष्पन्नो यस्यार्थः प्रशंसा। सामान्यतया भगवतो जयगानेन मुखरितस्य नृत्यं कीर्तननृत्यमित्युच्यते। वङ्गे कीर्तनस्य प्रभावः सुदृढो वर्तते। पाँचालीगायकस्य एकस्मिन् हस्ते चामरम् अपरहस्ते च मन्दिरा, पादयोः नूपुरम्, एतैश्च सह मृदङ्गादयः। सुरतालकरतालमृदङ्गसहकारेण भगवतो गुणकीर्तिः विजयकीर्तिश्च कीर्तनमिति प्रसिद्धम्। भागवतेऽपि कीर्तनशब्दस्योल्लेखः प्राप्यते –"स्मरणं कीर्तनं विष्णोः" इति। वैष्णवधर्मस्य प्रवर्तकः श्रीचैतन्यो महाप्रभुः सन्न्यासग्रहणात्परं रथयात्रायां यन्नृत्यमकरोत् तत् नृत्यसंकीर्तनम् इति नाम्ना सुप्रसिद्धं तथा भक्ता यत् अकरोत् तत् महानृत्यसंकीर्तनम्। परवर्तिनि काले चैतन्यानुगामिनः अनेन नृत्येन भक्तिप्रसारमकुर्वन् यस्योल्लेखः वैष्णवपदावलीग्रन्थे समुपलभ्यते –

"नाचरे नाचरे मोर दामोदर।
यत नाच तत दिव क्षीर ननी सर॥
आमि नाहि देखि वाछा नाच आर वार।
गलाय गाँथिया दिव मणिमय हार॥"

वङ्गे गुरुशिष्यपरम्पराया एकं नृत्यम् इदं कीर्तननृत्यम्। अस्य नृत्यगीतस्य महान् प्रभावः परिलक्ष्यते। सामान्येन श्रीमृदङ्गेन वादकस्य अपूर्ववादनशैल्यैव मोहनं सम्भवति। अत्र शास्त्राभिमतानां चारीभ्रमरीगतिग्रीवामस्तकादीनां व्यवहारः परिलक्ष्यते। वस्तुतस्तु भक्तिरस

एव प्रधानः। आलङ्कारिकाणां रसास्तु हास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशान्ताः। एतेषां रसानां समारोहे सत्यपि अत्र रतिभेदः शृङ्गारो वा प्रधानो भवति। अयं च शृङ्गारः शान्तदास्यसख्यवात्सल्यमधुरभेदेन पञ्चविधः। द्वात्रिंशत्सम्भोगानां द्वात्रिंशद्विप्रलम्भानां च स्वीकारेण शृङ्गाररसस्य चतुःषष्टिभेदानां कीर्तनं दृश्यते। अत्र बहवः सम्प्रदायाः सन्ति – मनोहरशाही, गराणहाटी, रेणेटी, मान्दारिणी, झाड़खण्डी इत्यादयः। वृन्दावनस्य षट्सु गोस्वामिषु अन्यतमस्य श्रीलजीवगोस्वामिनो मते, हरिनामकीर्तनेन सह नृत्यं क्रियते चेदेव सर्वापराधेभ्यो मुक्तिलाभः सम्भवति। इमे अपराधास्तावत् हरिनामविषये अहितकरणं, गुर्ववज्ञा, श्रुतिशास्त्रनिन्दा, हरिनाम्नि अर्थवादकल्पने, अपराधसम्बन्धः, व्रतादिना सह हरिनाम्नि प्रमादः, श्रद्धाविरहितं कर्म, नाममाहात्म्यश्रवणेऽपि तस्मिन् विषये प्रीतिराहित्म् इत्यादयः। उक्तं च –

"सत्प्रभृतिष्वपराधेषु तु तत्सन्तोषार्थमेव सन्तततनामकीर्तनादिकं समुचितम्"

इति। प्रभुपादाः रूपकीर्तनगुणकीर्तननामसङ्कीर्तनादिभिः कृष्णभजनमभिधेयमाहुः। एवमेव मायाबन्धस्य विनाशो भवति तथा अशेषक्लेशोपशमेन भगवत्प्राप्तिर्भवति।

कीर्तननृत्यम्

न केवलं ग्रामे, वङ्गप्रदेशस्य नगरेष्वपि गीतनृत्यं परिलक्ष्यते। एतद्विहाय मणिपुरासामत्रिपुराविहारौडिशाप्रभृतिष्वपि प्रसारितमिदं नृत्यम्। सामान्यतया रथयात्रा जन्माष्टमी राधाष्टमी चैतन्यदिवसः रामकृष्णदिवसः इत्यादिषु अनुष्ठानमिदं भवति। कीर्तनसङ्गीतेन सह मृदङ्गः मञ्जीरं स्वरन्धरा इत्यादीनिवाद्ययन्त्राण्यपि तिष्ठन्ति। हस्तद्वयस्योत्तलनेन विविधानां शास्त्रवर्णितानां हस्तकानां व्यवहारो दृश्यते। इयं मुद्रा ऊर्ध्वबाहुपताका अलपद्मं वा तथा ऊर्ध्वमण्डली हस्तः। इदं नृत्यगीतं मङ्गलाचरणगौरचन्द्रिकाप्रबन्धवाद्यादिना आरभ्यते तथा आरत्या अन्तर्दशानृत्येन वा समाप्यते। तत्र पुरुषाः धौतवस्त्रं कञ्चुकं नार्यश्च शाटिकां दधते। कण्ठे तुलसीमालाधारणं ललाटे च तिलकधारणं कृत्वा नृत्यं कुर्वन्ति। जङ्गिपुरस्य

श्रीनरोत्तमसान्यालव्रजेनपाठकगौरीशङ्करवन्द्योपाध्यायव्रजराखालदासादयः नैके कीर्तननृत्यकुशलिनः प्रसिद्धा आसन्।

प्राचीनकाले विशेषतः पालसेनयुगे पाहाड़पुरे जगज्जीवनपुरे विष्णुपुरे वासुदेवमन्दिरे अम्बिकाकालनायाः प्रतापेश्वरस्य लालजिनः कृष्णचाँदजिनश्च मन्दिरभित्तिषु तथा चित्रकलायां नृत्यभास्कर्यं परिलक्ष्यते। तस्मात् अस्य नृत्यस्य प्रचलनं प्रागपि आसीदिति स्पष्टमवगम्यते।

कीर्तननृत्ये रसप्राधान्यम्

नाट्ये नृत्ये च रसस्य समारोहः तिष्ठत्येव। नैके आलङ्कारिकाः शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशान्तान् नवरसान् आहुः। किन्तु वैष्णवानां सविधे एते गौणत्वेन प्रसिद्धाः। तेषां मते, सर्वेऽपि रसाः भक्तिरसत्वेन परिणमन्ते, भक्तिरसस्यैव प्राधान्यम्। तस्मात् प्रोक्ता रसाः गौणभक्तिरसाः। वस्तुतस्तु, ते भक्तिरसस्य मुख्यगौणरूपेण भेदद्वयमकुर्वन्। मुख्यरसाः पञ्च – शान्तदास्यसख्यवात्सल्यमधुराः। उक्तं च वङ्गभाषायाम् –

"रतिभेदे कृष्णभक्ति रसपञ्चभेद।
शान्त दास्य सख्य वात्सल्य मधुररस नाम॥"

किञ्च, अन्ये गौणभक्तिरसाः। शान्तरसः ज्ञानभक्तिरस इत्युच्यते, कर्मसमर्पणं दास्यं, सख्यं मैत्रीरसः, वात्सल्यरसस्तु भक्तभगवतोर्मध्ये आविर्भूतः तथा मधुररसः समुज्ज्वलः कान्तः शुचिः शृङ्गाररसनाम्नापि अभिधीयते। अत्र कान्तो भगवान् तथा कान्ता भक्तः इति सम्बन्धे तुल्यो रसः। सर्वत्रैव भगवान् कृष्णस्तस्य अवतारलीला च संयुक्ता। पूर्वरागानुरागमानप्रेमवैचित्र्यप्रवाससंक्षिप्तसंकीर्णसम्पन्नसमृद्धिविशिष्टाः विषयाः अपि सम्बद्धाः।

कीर्तननृत्ये भावप्राधान्यम्

शान्तरसस्य स्थायिभावो शान्तरतिस्तथा उद्दीपनविभावः उपनिषदां पाठः श्रवणं निर्जनप्रदेशे साधना ज्ञानसङ्गी ब्रह्मसत्रम् इत्यादिः। दासरसस्य स्थायिभावो दास्यरतिः विषयालम्बनञ्च श्रीकृष्णः। सख्यरसस्य स्थायिभावः सख्यरतिः तथा श्रीकृष्णस्य

वयोरूपवेणुपराक्रमशङ्कादयः उद्दीपनविभावाः। अनुभावास्तु कन्दुकक्रीडा कृष्णेन सहोपवेशनं शयनं नृत्यं गीतम् इत्यादयः। वात्सल्यरसे कुमारस्य वयोरूपस्मितहासचापल्यादयः उद्दीपनविभावाः। अन्ते च मधुररसस्य भावः मधुरतिः उद्दीपनविभावश्च वेणुध्वनिः।

शृङ्गारमाध्यमेन नायिकादर्शनं, नायकदर्शने नायिकाया विह्वलता विशेषेण मुरलीध्वनिना विह्वलाया मुरलीधरं प्रति आकर्षणं, गृहत्यागः, प्रवासयापनं, विरहदाशा, हस्ताकर्षणं, रतिभोगः, वस्त्राकर्षणं, मथुरागमनं, द्वारकागमनं, जलकेलिः, वेणुचौर्यम्, नौकाविलासः, मधुपानं, व्रजगमनम् इत्यादयः नृत्यविषया भवितुमर्हन्ति।

कीर्तननृत्ये धर्मीयप्रभावः

नृत्यकलायां वैष्णवधर्मस्य प्रभावः सुमहान् वर्तते। विविधेषु मन्दिरभित्तिषु ऐतिह्यं संस्कृतिस्तथा चित्रलिपिषु वैष्णवधर्मस्य विष्णोः मूर्तिः वंशिनः कृष्णस्य मूर्तिः लीलादिकं च धर्मसाधनायाः माहात्म्ये प्रमाणभूतानि। जयदेवस्य गीतगोविन्दं, वडुचण्डीदासस्य श्रीकृष्णकीर्तनं, श्रीभागवतपुराणं, ब्रह्मवैवर्तपुराणम् इत्यादिषु राधाकृष्णलीला वैचित्र्यपूर्णा। वैष्णवमते श्रीकृष्णः पूर्णस्वरूपः सकलशक्तिस्वरूपश्च। राधिका तु कृष्णस्यैव ह्लादिनीशक्त्याः पूर्णतमो विकाशः। कृष्णः अंशी राधा च तस्यांशभूता। यथा अग्निदाहशक्ती तथैव कृष्णराधे स्तः। उक्तं च वङ्गभाषायाम्–

"राधापूर्णशक्ति कृष्णपूर्णशक्तिमान
दुइवस्तु भेद नाहि शास्त्र परमाण।
मृगमद तार गन्ध यैछे अविच्छेद
अग्निज्वालाते यैछे ना हि कोनो भेद॥"

गीतगोविन्दस्य राधातत्त्वमूलकं नृत्यं, दशावतारनृत्यं, नृसिंहनृत्यं, नाचनीनृत्यं तथा विविधेषु छौषु रासलीला कृष्णलीला शङ्खचूडदर्पभञ्जनम् इत्यादिकम् अत्यन्तं प्रसिद्धम्। विशेषेण कीर्तने वसन्तरासस्य अन्येषां रासानां च वर्णनायां नवरसानां विविधनायिकानां च वर्णनायां वैष्णवधर्मस्य अतीव प्रभावो वर्तते। विष्णुपुरस्य राजा वीरहाम्वीरमल्लः१५९१-

१६१६ईशवीयाब्दे वैष्णवधर्मं गृहीतवान् तथा 'रासमञ्चं' प्रतिष्ठापितवान्।

कीर्तननृत्यस्य युक्तता

कीर्तननृत्येन श्रीभगवतः स्तुतिगानमेव मुख्यमुद्देश्यम्। वैष्णवाः अनेनैव मुक्तिलाभस्य पन्थानं दर्शितवन्तः। मधुमिश्रितं हरिनाम विना अन्यत्किमपि तत्त्वं सत्यं प्रधानं च भवितुं नार्हति। जीवगोस्वामिभिरुक्तम् –"ये कलियुगे कीर्तनप्रचारं करिष्यन्ति ते अनायासेनैव स्वार्थसिद्धिं लब्धुं शक्नुवन्ति।" श्रीगुरुसेवायां निरतेन तस्य शिक्षया शिक्षितेन च श्रीभगवतश्चरणयोः भक्तिलाभाय कीर्तनं कर्तव्यम्। श्रवणादिषु नवविधाषु भक्तिषु कीर्तनमन्यतमं प्रधानं च। भगवतो नामश्रवणानन्तरं कीर्तनं कर्तव्यमम्। यतो हि नामश्रवणात्परम् अन्तःकरणं शुद्धं भवति, अन्तःकरणशुद्धौ च प्रीतेः सर्वोऽपि मार्गः सरलो भवति। श्रवणाभावे तु कीर्तनीयं वस्तु अज्ञातमेव भवति। तस्मादेव तत्पूर्वं कर्तव्यम्। यदि कस्यचित् महतो जनस्य कीर्तनश्रवणसौभाग्यं न जायते तर्हि तेन पृथक्कीर्तनं कर्तव्यम्। कीर्तनेऽपि नामरूपगुणलीलाक्रमेण व्रतिना भवितव्यमिति इति मतम्।

कीर्तनस्य प्रधानं फलं तु अभीष्टस्य श्रीभगवतश्चरणयोः प्रेमलाभः। किन्तु नामकीर्तने अपराधः फलदाने बाधको भवति। दश अपराधास्तावत् – साधुनिन्दा, शिवविष्ण्वादीनां भेदचिन्ता, गुर्ववज्ञा, वेदादिशास्त्रनिन्दा, हरिनाम्नि अर्थवादकल्पनम्, नाममाहात्म्येन पापे प्रवृत्तिः, धर्मव्रतफलहोमादिहरिनामफलयोरैक्यचिन्तनम्, नामग्रहणे अवधानाभावः, नाममाहात्म्यं श्रुत्वापि उदासीनस्य अहम्ममाभिमानपुरःसरं विषयभोगः, श्रद्धाहीनान् बहिर्मुखान् उपदेशश्रवणे इच्छारहितान् उद्दिश्य उपदेशप्रदानम् इति। एतान् यथाशक्ति वर्जयित्वा नामकीर्तनं कर्तव्यम्।

कीर्तननृत्येन सह अन्येषां नृत्यानां भेदो महान्। प्राचीनकालादेव भारते नृत्यदेवतारूपेण नटराजः स्वीक्रियते। अतः शैवशाक्तवैष्णवानां प्रभावेण बहुत्र इदं नृत्यं भवति। अत्रायं विशेषः, अन्यैः शास्त्रीयैः प्रादेशिकैः नृत्यैर्वा सह एतस्य भेदः कुत्र अथवा प्रकृतविषयो वा कः इत्यत्र व्याख्यानापेक्षैव नास्ति। यदि कीर्तननृत्यमिदं विषयगतमिति चिन्त्यते तर्हि

सर्वमपि नृत्यं कीर्तनीयनृत्यपरिकल्पनायामन्तर्भावयितुं शक्यते। अर्थात् पृथक्पृथक्तत्त्वं ताललयाश्रितं कृत्वा कीर्तनं कर्तुं शक्यते। किन्तु यदि कीर्तनं पृथक् इति परिकल्प्यते तर्हि तत् वेशभूषादीन् नापेक्षते, न च मञ्चमपेक्षते। बाहुद्वयं समुत्तोल्य द्वयोः पादयोः ईषदान्दोलनेनैव इयं नृत्यसाधना कर्तुं शक्यते। इदमेव वैष्णवानां प्रकृतं कीर्तननृत्यम्।

ग्रन्थसूची

१. मुखोपाध्याय, महुया, गौडीयनृत्य, दि एशियाटिक् सोसाइटि, कलकाता –२०००

२. श्रीमद्भक्ति सुहृद् परिव्राजक महाराजेन (सम्पा.), श्रीभक्तिसन्दर्भः, गौडीयमिशन, कलकाता –२००५

३. गोस्वामिना, प्राणगोपाल, श्रीश्रीभक्तिसन्दर्भः, संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कलकाता, १४०७ वङ्गाब्दः

४. घोष, शम्भुनाथ, कत्थक नृत्येर् रूपरेखा, आदिनाथ ब्रादार्स, कलकाता –१९७९

५. चक्रवर्ती, मन्दिरा, फिरक्नी, दमदम सङ्गीतम्, कलकाता –२००४

६. अधिकारी, अनुपशङ्कर, नृत्यवितान, आदिनाथ ब्रादार्स, कलकाता –१९७३

७. वन्द्योपाध्याय, सुरेशचन्द्र, चक्रवर्ती, छन्दा, भरत नाट्यशास्त्र, नवपत्रप्रकाशन, कलकाता - १९८०